
Die godsdienstig-teologiese en filosofiese konteks van die negentiende-eeuse Réveil in Nederland

*Bennie J van der Walt
Skool vir Filosofie
Noordwes-Universiteit
Potchefstroomkampus
benniejvanderwalt@gmail.com*

Abstract

The religious-theological and philosophical context of the nineteenth century Réveil in the Netherlands

Beginning during the last years of the previous century, and continuing up to today, ordinary church members as well as leading theologians of reformed denominations (e.g. Reformed and Dutch Reformed) are earnestly discussing the lack of credibility and growth in their churches. They indicate the urgent need for ecclesiastical renewal. Questions like the following are asked. What could be the causes of the decay and decline? How could it be overcome? Can we perhaps learn something from our past?

Against this background this contribution firstly draws attention to an important, but in the Afrikaans and English speaking world little known movement – the Réveil or re-awaking across nineteenth century Europe. Although this movement occurred about two centuries ago some clear similarities between then and now exist. Furthermore, the impact of the Dutch Réveil was not confined to the relatively limited time and small geographical space (Holland) during its flourishing, but reverberated far beyond, resulting in a wide-ranging spectrum of Christian involvements in society at large.

The second section of this essay provides a brief characterisation of the Réveil. The third sketch the different-rationalistic philosophical currents of the time, viz. scientialism, practical enlightenment and idealism, mentions some of their representatives as well as their influence on church and theology

The main part of the investigation consists of section four and five. Section four indicates how the Réveil was, firstly, a personally-focussed religious reaction against dry, formalistic reformed-scholastic orthodoxy. Secondly, how it responded on a worldviewish-philosophical level to especially the current but secular enlightenment philosophy or Aufklärung.

Section five switches from reaction to influence and argues that the thinkers of the Réveil were religiously influenced by contemporary pietism and philosophically by romanticism. From these very complex interactions a unique renewal movement was born, a rich heritage. Against the backdrop of these varying historical currents are we able to assess how unique the Réveil really was.

The concluding section (six) indicates some points of relevance for our present impasse. Secularism, for instance, growing already during the Réveil, has increased tremendously today and may – in spite of the fact the many Christians are still unaware of its dangers in their own midst – be regarded as the number one challenge to a Christian way of thinking and living.

Opsomming

Onder andere met die oog op meer duidelikheid oor hoe kerke (die gereformeerdes ingesluit) moontlik weer kan vernuwe en herleef, handel hierdie artikel oor die Réveil, 'n opwekking of ontwaking in die Christendom (hier met die fokus op Nederland) gedurende die negentiende-eeuse Europa. Veral op die agtergronde waarteen die beweging afgespeel het, word gefokus. Na 'n kort, inleidende tipering van die Réveil, volg die hoofdis. Daarin word vanuit twee kante daarna gekyk. Enersyds as 'n beweging wat 'n religieuse reaksie was teen die destydse droë, formalistiese, gereformeerde-skolastieke ortodoksie asook 'n respons op lewensbeskoulik-filosofiese vlak teen veral die heersende maar sekulêre verligtingsdenke of Aufklärung. Andersyds is die Réveil-denkers op religieuse gebied beïnvloed deur die destydse piëtisme en filosofies

deur die romantiek, 'n stroming nog gewortel in die verligting, maar al op pad na die idealisme. Uit die komplekse interaksie is 'n unieke beweging gebore wat nie tot die 19e eeu en Nederland beperk was nie, maar 'n veel langer en wyer impak gehad het. Die slotafdeling wys op die belang daarvan ook vir die huidige Suid-Afrikaanse impasse ten opsigte van die kerklike en breë Christelike lewe.

1. Inleiding

Om te begin is die volgende van belang: (1) 'n motivering vir hierdie ondersoek; (2) wat die hele navorsingsprojek sal behels; (3) iets oor die beskikbare bronne daarvoor.

1.1 'n Motivering

Bloot die titel van hierdie artikel kan moontlike lesers al afskrik en laat besluit dat dit nie die moeite werd is om verder te lees nie. Die geskiedenis van tweehonderd jaar gelede het tog niks meer te sê vir vandag nie!

Waarom so 'n reaksie? Heel waarskynlik omdat die hedendaagse lewens-tempo so gejaagd is dat mense nie eers genoeg tyd het om van dag tot dag te lewe nie en gefokus is op kitsoplossings vir huidige vraagstukke.

1.1.1 Twee verkeerde weë

Konserwatistiese repristinasië, om met jou oog op die verlede agteruit die toekoms in te stap, is nie gesond nie, omdat die uurwerk van die geskiedenis nooit teruggedraai kan word nie. Ek wil so 'n houding nie hier bepleit nie. Maar ook nie die omgekeerde weg van blinde progressiwisme nie: Om jou rug op die verlede te draai en die oog alleen op die toekoms te rig. Op hierdie wyse verarm 'n mens jou blik op hoe probleme ontstaan het en opgelos kan word. Jy mag selfs met oplossings na vore kom wat lankal beproef en afgewys is! (Vgl. Vollenhoven, 1992:305-316.)

'n Veel verantwoordeliker houding sou wees om die noue band tussen tye raak te sien: In die verlede lê reeds al iets van die hede en die hede bevat alreeds kieme van die toekoms. 'n Mens kan dus vir die hede ook uit die verlede leer.

Dit geld veral vir dinge soos godsdienste, lewensvisies, kulture, beskawings en menslike instellings. Hierdie dinge vertoon deur hulle geskiedenis gewoonlik ook ten minste drie fases van opkoms, bloei en verval.

1.1.2 *Belangrike vrae*

'n Belangrike vraag is wat die redes kan wees vir die verskillende fases van ontwaking of vernuwing, florering en agteruitgang. Konkreet toegespits is die vraag waarom die Christendom in ons land en veral dan die tradisionele kerke – die gereformeerdes ingesluit – tans in die derde fase gearriveer het. Net so belangrik is natuurlik ook die vraag hoe hulle moontlik uit dié fase tot nuwe herlewing kan kom.

Vanaf die einde van die vorige eeu is oor hierdie lewensbelangrike vrae in NGK-kringe besin in publikasies soos dié van Jonker (1988), König (2001), Burger (1995) en in hierdie eeu deur byvoorbeeld Smit (2008), Immink & Vos (2009) en Gaum (2011). In die GKSA is byvoorbeeld deur Vorster (1997) en Van der Walt (1999), geskifte daaraan gewy.

Die afwaartse tendens blyk byvoorbeeld uit die volgende drie groepe waarin Afrikaanse (blanke) gereformeerdes ingedeel word: (1) 'n klein groepie oorblywende, meelewende kerklidmate; (2) baie ander wat reeds hulle toevlug tot 'n verskeidenheid ander ontluikende kerke geneem het; (3) 'n nie geringe aantal wat God nou buite enige kerk soek of heeltemaal verwêreldlik (gesekulariseerd) geraak het deur kerk en God vaarwel te sê.

1.1.3 *Die relevansie van die Réveil*

Waarom hierdie lang, inleidende betoog? Eenvoudig om die belangrikheid van die huidige ondersoek te onderstreep. “Réveil” beteken “opwekking”, 'n religieuse op- of herlewing. Is dit nie dalk moontlik om tog iets uit die geskiedenis van hierdie merkwaardige gebeure vir vandag te leer nie? Veral as baie kerke in 'n koma – dus onbewus – in die intensiewe sorgeneheid beland het.

'n Mens sou in dié verband byvoorbeeld die volgende drie vrae kon stel: (1) *Waaruit* het die Christendom destyds herleef (die agtergrond)? (2) *Hoe* kon dit gebeur (die kenmerke)? (3) *Waartoe* het dit gelei (die onmiddellike en langtermyngevolge)?

Ten opsigte van die eerste vraag lê die relevansie van die Réveil vir vandag byvoorbeeld daarin dat hierdie Christelike beweging die stryd op twee fronte gevoer het. Aan die een kant teen 'n verstarde gereformeerde ortodoksie en aan die ander kant teen rasionalistiese sekularisme. Vandag sit baie geloofsgemeenskappe in ons land ook met 'n dooie ortodoksie (alleen die regte leer is belangrik en nie soseer 'n lewe dienooreenkomstig nie) opgeskeep. Terselfdertyd het

die versekularisering (om te lewe asof God en sy gebod nie bestaan nie) onder andere as gevolg van postmodernistiese filosofieë hand oor hand in ons hele samelewing toegeneem.

1.1.4 *Implikasies vir kerk en teologie*

Met betrekking tot die tweede vraag (die latere gevolge of invloed van die Réveil) bevestig navorsing dat die bekende gereformeerde teoloog, Abraham Kuyper (1837-1920), nie soos 'n Melgisedek van ouds, uit die niet te voorskyn getree het nie (vgl. bv. Bratt 2013:27, 71, 74 e.v.). Van Dyke (2013:26) skryf tereg dat Kuyper deurdrenk was van 'n tradisie (dié van die Réveil) wat alreeds 'n eeu oud was. Hy het geoes waar ander gesaai het. Hy het Christene gemobiliseer wat alreeds met 'n Christelike lewensvisie bewapen was; 'n beweging wat alreeds bestaan het verder gelei.

Kuyper (1906) self skryf oor Bilderdijk en 'n ander bekende gereformeerde teoloog, Herman Bavinck (1854-1921), lewer ook 'n lywige studie oor Bilderdijk (vgl. Bavinck 1906). Beide Kuyper en Bavinck is deur hierdie "vader" van die Réveil beïnvloed (vgl. Bosch, 1961:228-229).

1.1.5 *Nog wyer invloed*

Die invloed van die Réveil was egter nie net tot die gereformeerde kerklike en teologiese wêreld beperk nie, maar het veel breër in Nederland – en vandaar wêreldwyd – uitgekring. Filosofe soos Dirk Vollenhoven (1892-1978) en Herman Dooyeweerd (1894-1977) en geslagte daarna het die Christelike lewensvisie van die Réveil-manne tot 'n volwaardige, wetenskaplik-verantwoorde, reformatoriese filosofie uitgebou (vgl. weer die artikel van Bosch 1961:228).

In een van sy werke erken Dooyeweerd (1979:3, 51) Groen van Prinsterer as denker wat onder andere die beginsels van antitese (die stryd tussen die gees van God en dié van die duisternis) en soewereiniteit in eie kring uitgewerk het.

1.2 *Die eerste van 'n reeks*

Die neerslag van 'n navorsingsprojek oor die Réveil sal in die volgende drie afleverings weergegee word. Behalwe hierdie inleidende, oorsigtelike artikel oor die Réveil, gaan in die tweede en derde bydraes twee van die belangrikste Nederlandse Réveildenkers self aan die woord gestel word. Die tweede bydrae handel oor die eerste basuinstoot van die Réveil in die werkie van Isaac da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823). Die

derde aflewering sal gewy word aan seker die belangrikste geskrif van die prins van die Réveil, Guillaume Groen van Prinsterer, naamlik *Ongeloof en revolusie* (van 1847, met 'n finale uitgawe van 1868).

1.3 Beskikbare bronne

Geen lektuur oor die Réveil in die Afrikaanse taal bestaan of kon opgespoor word nie. Ook in Engels bestaan daar (soos nog sal blyk) weinig bronne. Selfs die biblioteek van Calvin College and Seminary (Grand Rapids, VSA) besit net enkele ouere werke van en oor die Réveil. Die Vrije Universiteit se biblioteek (Amsterdam) het meer opgelewer. Ongelukkig kon ek nie die Réveil Archief by die Gemeentelike Universiteit van Amsterdam besoek nie.

2. 'n Kort tipering van die Réveil

U word nou uitgenooi om – in ons eie moedertaal – 'n ontdekkingsreis na 'n kosbare nalatenskap te onderneem.

2.1 'n Saamvloei van twee rigtings

Volgens Van Dyke (2013:10) was die Réveil 'n samesmelting van die Calvinisme en piëtisties-metodisties-geïnspireerde opwekkingsbewegings wat gedurende veral die eerste kwart van die negentiende eeu in baie sentra dwarsdeur Europa versprei het. Kluit (1970:80-124; 264-377) beskryf hoe wyd oor Europa dit plaasgevind het.

Wat die Réveil in Nederland betref, noem van Dyke verder dat die inheemse Calvinistiese trek veral verpersoonlik was in die vader van die beweging in Holland, die reeds vermelde digter-denker, Willem Bilderdijk, wat begin het om 'n Bybelsbegronde lewensvisie te ontwikkel.

Hy noem ook die sentrale motief of dryfveer agter die beweging:

The Réveil became the nursery of resistance to any dechristianization of Dutch society. Ultimately it was to put Reformed people back in the center of public life. Its aim was to rechristianize modern culture ... (Van Dyke, 2013:10).

2.2 Verskillende fases

Soos alle egte hervormings het hierdie herlewing eers op die persoonlik-godsdienstige vlak van egte bekering plaasgevind voordat dit daarna ook vir die breëre kerklike en maatskaplike terrein gevolg ingehou het. Kluit (1970:378-472) onderskei in dié verband tussen die eerste periode toe klem gelê is op 'n persoonlike vroom lewe en die tweede toe die Réveil die praktyk

begin soek en gevind het. Du Bois (2005) maak 'n soortgelyke onderskeid tussen twee hoofperiodes.

Soos die meeste geestelike bewegings (vgl. inleiding) kan daar ook by die Réveil onderskei word tussen die voorafgaande stagnante water, 'n opborreling, 'n stroomversnelling, 'n stadige voortkabeling en uiteindelik versanding.

2.3 Karaktertrekke

Belangriker is die volgende karaktertrekke: (Vir meer besonderhede, vgl. Kluit, 1960 en 1970; Van Dyke, 1989 en Van Lieburg, 2012.) Die Réveilers het (1) blote uitwendige, formele Christelike godsdiens bevraagteken en persoonlike ervaring en innerlike oortuiging vereis. (2) Dit is ook gekenmerk deur die gewone gelowige se herontdekking (deur persoonlike en gemeenskaplike studie) van die Bybel as God se openbaring en riglyn vir die lewe. (3) Op grond daarvan het dit God se vrye genade in Jesus Christus verkondig. (4) Daarom het dit teen die gangbare idee onder Christene gewaarsku dat 'n deugsame lewe nie 'n mens se saligheid kan verdien nie. (5) Hoewel dit aanvanklik taamlik apokalipties op die eindtyd ingestel was, het dit na 1830 (die tweede fase) die sonde en kwaad in die hede duidelik raakgesien en in allerlei praktiese projekte betrokke geraak. Voorbeelde daarvan is armversorging, hulp aan ongehude moeders, werkskeppingsprojekte, stryd teen slawerny, Christelike skole, 'n Christelike dagblad en selfs 'n Christelike politieke party. (6) 'n Ander belangrike verskuiwing wat plaasgevind het, was dat die Réveilmanne, wat aanvanklik net op kontrarevolusionêre wyse die kulture revolusie probeer beveg het, dit later op 'n beter, antirevolusionêre manier benader het. In die plek van die sekulêre revolusionêre gees van die verligting stel hulle 'n duidelike Bybelsbegronde Christelike alternatief. (7) Samevattend sou die Réveil dus kernagtig as beide 'n reaksie op en 'n alternatief vir toenemende sekularisme getipeer kon word.

2.4 Die belangrikste verteenwoordigers

Omdat 'n godsdienstige beweging mense veronderstel en hierdie ontwaking vandag redelik onbekend is, volg hier die name van enkele verteenwoordigers daarvan, beperk tot die Réveil in Nederland. Van die leidende figure was Wilhelm Bilderdijk (1756-1831), Isaac da Costa (1798-1860), Abraham Capadose (1795-1874), Willem de Clercq (1795-1844), Otto G. Heldring (1804-1876), Johan A. Wormser (1807-1862), Isaac Esser (1818-1885) en Guillaume G. van Prinsterer (1801-1876).

Voordat gehandel word *waarteen* die Réveil die stryd aangeknoop het en *waardeur* dit geïnspireer is, volg nou eers 'n breër skets oor die filosofiese strominge voor, tydens en na die Réveil.

3. Verskillende filosofiese strominge

Dit is belangrik om 'n duidelike oorsig oor die filosofiese strominge te hê, omdat, soos sal blyk, die kerklike en teologiese denke nie daarvan geïsoleer kan word nie – hulle is ten diepste deur verskillende wysgerige tendense gestempel.

3.1 *Die filosofiese strominge in 'n voëlvlug*

Terwyl gedurende die twintigste eeu die irrasionalistiese denke opgekom het en ons vandag in 'n postmodernistiese tyd lewe, het die rasionalisme gedurende die Réveil nog die toon aangegee.

3.1.1 *Rasionalisme*

Hierdie filosofiese stroming was in swang vanaf ongeveer 1600 tot 1900. Binne hierdie tydperk van ongeveer 300 jaar kan twee hoofstrominge onderskei word, naamlik die ouere of vroeëre rasionalisme van ongeveer 1600 tot 1830 en die jongere of latere rasionalisme van ongeveer 1830 tot 1900 (vgl. Klapwijk, 1986).

Soos die naam aandui, het die rasionalisme in die rede (‘n verabsoluterende verstand) geglo, iets wat nie werklik bestaan nie. Die hele werklikheid en die norme vir die lewe is geïnternaliseer of geaprioriseer, na binne in die menslike rede verplaas. Die menslike rede is as outonoom beskou, die mens as sy eie wetgewer gesien (vgl. Brill, 2005:15) – ‘n kontradiksie in sigself, omdat ‘n mens nie “baas” en “klaas” tegelyk kan wees nie.

3.1.2 *Ouere rasionalisme*

Verskillende substrominge het binne die breëre rasionalistiese tendens mekaar opgevolg. Gedurende die ouere rasionalisme (waartoe ons ons hier beperk om die Réveil te kontekstualiseer) was daar die volgende drie (vgl. Vollenhoven, 2005:76-80). Aanvanklik die scientialisme met verteenwoordigers soos Galileo (1564-1642), Hobbes (1588-1679), Descartes (1596-1650) en Spinoza (1632-1677). Hulle het alle klem op die wetenskapsideaal van teoretiese denke gelê. Die scientialisme het destyds ook duisende Christelike

denkers verower. Veral die skolastiek-ortodokse groep het daarby aansluiting probeer vind.

3.1.3 *Verligting*

Gedurende die daaropvolgende stroming, die Aufklärung of verligting genoem, word die persoonlikheidsideaal en praktiese rasionaliteit beklemtoon. Die internalisering of versubjektivering neem nou 'n stap verder. Nie net die smake, reuke, klanke, hitte, koue, lig en kleure van dinge buite die mens word nou as dinge binne in plaas van buite die mens beskou soos nog deur Descartes nie. Ook menslike gevoelens sou nou 'n aprioriese bestaan in die rede hê en daaraan is 'n normatiewe karakter toegeken.

Verteenwoordigers van die Aufklärung was onder meer denkers soos Hume (1711-1776), Voltaire (1694-1778) en Rousseau (1712-1778).

Die piëtisties-mistiek-bevindelike teoloë van die Nadere Reformasie het maklik hierby aansluiting gevind en volgens Vollenhoven (2005:78) het die verligting sy duisende onder hulle verower. Veral omdat hulle moeg was vir die droë intellektualistiese verstandskennis van die gereformeerde ortodoksie en (soos die verligting) die konkreet-praktiese en menslike wou beklemtoon, was die aantrekkingskrag groot. Ook die norme vir die Christelik-godsdienstige lewe is nie meer buite nie, maar binne die mens (veral sy gevoels- of gemoedslewe) gesoek. Gevolglik het menslike vroomheid in die middelpunt van belangstelling gestaan. 'n Mens kan dit "subjektivisme" noem, omdat die mens vir sy geloofslewe nie meer aan godgegewe norme buite homself onderhewig sou wees nie – die eie emosionele of sielslewe was die norm. Die mens moes diep in sy eie siel *voel* om te kon weet wat goed en wat sleg is!

3.1.4 *Idealisme en romantiek*

Die derde stroming binne die vroeë rasionalisme was die idealisme. Hierdie rigting het 'n versoening probeer bewerk tussen die voorafgaande scientialistiese en praktikalistiese strominge. Belangrike verteenwoordigers hiervan was onder andere Kant (1724-1804) en Hegel (1770-1831).

Op die grens van die verligting (tweede stroming) en idealisme (derde stroming) vind ons ook 'n reaksie op die rasionalistiese denke, wat as die romantiek bekend gestaan het en waarvan 'n belangrike invloed op die Réveil uitgegaan het. (Meer daaroor later.)

3.2 *Invloed van die filosofiese strominge op kerk en teologie*

Die stryd van die Réveil (vgl. hieronder) was nie net gerig op die invloed van die verligtingsdenke op die Europese kultuur in die algemeen nie, maar ook op die feit dat die voorafgaande filosofiese strominge die Nederlandse Hervormde staatskerk geïnfekteer het. Janse (1934:22 e.v.) skryf oor die geleidelike, maar al duideliker verval in dié kerk na Dordt (1618-1619), veral vanaf ongeveer 1700.

3.2.1 *Drie strominge*

Teoreties sou 'n mens kon onderskei tussen veral die volgende drie strominge in die kerk en teologie. Aan die een kant 'n gereformeerde skolastiek of ortodoksie waarin die menslike verstand 'n belangrike rol gespeel het. Dit was onder invloed van die Aristoteliserende skolastieke denke gesteld op die handhawing van die suiwer leer en belydenis. (Meer daaroor volg later.)

'n Tweede rigting was die voortgesette nawerking van die agtiende-eeuse, meer mistiek-bevindelike Nadere Reformasie, wat die intellektualistiese ortodoksie as dor, dood en koud beskou het en daarteenoor die warm gevoelservaringe van die hart of siel benadruk het. Die lewende ontroeringe van die gemoed was belangriker as die rasonale dogmas. Die uitwendige woord (letterkennis) moes plek maak vir die inwendige woord (ware ervaring) waarin gelowiges die stem van God sou verneem het. Die invloed van die praktikalistiese verligtingsfilosofie is duidelik in hierdie stroming wat baie algemeen ook as "piëtisme" aangedui word. (Meer daaroor volg hieronder.)

3.2.2 *'n Duidelike sintese*

Dit was egter 'n tyd gekenmerk deur verdraagsaamheid teenoor verskillende standpunte. Volgens die oeroue natuur-genade metode het 'n derde groep teoloë dus probeer om die sekulêre filosofieë te akkommodeer. Hulle is "supranaturaliste" genoem. Op die gewoon menslike terrein van die natuur is 'n antieke of heersende filosofie (die redelike) erken, maar daarbo is die sogenaamde bonatuurlike of supranaturele openbaring, die Bybel, in die geloof aanvaar. Die feit dat die Christelike geloof op die redelike filosofie as grondslag of vertrekpunt gebou moes word, het egter daartoe gelei dat steeds meer geloofsake en uiteindelik die Skrif self as onredelik en dus onaanvaarbaar verwerp is. So 'n dualistiese visie van natuur en genade kon nie versekularisering stuit nie. Selfs die Bybelse God word uiteindelik vervang deur 'n deïstiese, veraf opperwese.

3.2.3 'n Ingewikkelde potpourri

Bratt (2013:8-10) beskryf onder die opskrif “The divided heart of Dutch Protestantism” die destydse toestand tydens die reeds genoemde Nadere of Tweede Reformasie gedurende die agtiende eeu en die stryd tussen twee van die hooffigure, Johannes Coccejus (van Leiden) en Gijsbert Voetius (van Utrecht), soos volg:

Aligned with the ... critical philosophy of Descartes, Coccejus proposed a more figurative reading of Scripture and a looser authority for the documents that Dordt had established as binding standard. The Voetians, who stood fast by the Bible, Aristotle, and the (reformed) confessions, took the battle to the plain of practical conduct via an alliance with the forces of the “Later” (or “Further”) Reformation. This was a pietist movement ... it tried to suppress Cocceian ... teachings

Ook Janse (1934:28, 33, 34) bespreek hierdie twee figure uit die voorafgaande 18e eeu om aan te toon hoe ingewikkeld die teologieskerklike situasie destyds en ook later gedurende die 19e eeu was.

Coccejus (1603-1669) en Voetius (1589-1676) was albei geleerde en vroom manne, met ander woorde beïnvloed deur sowel skolastiek en mistiek. Coccejus is wel as meer liberaal beskou, omdat hy groter openheid vir die filosofie van Descartes as Aristoteles getoon het.

Volgens Vollenhoven (2000:255) is albei denkers egter deur die filosofie en logika van Aristoteles beïnvloed (die skolastieke trek), maar was hulle ook beide semi-mistieke denkers. Die enigste verskil was egter dat Coccejus 'n meer Platoniserende en Voetius 'n meer Aristoteliserende soort semi-mistiek voorgestaan het.

Die destydse teologie het volgens Janse dus gewissel van 'n tikkie skolastiek en veel mistiek of die omgekeerde, of iets van albei. En dit het ook die destydse prediking beïnvloed. Selfs gewone lidmate het die verskil by die dominees (leerlinge van Coccejus en Voetius), opgemerk. Predikante wat hulle dorre redeneringe en spitsvondige onderskeidings gepreek het, is “dooie” Coccejane genoem, terwyl die mistiek-bevindelikes wat die gemeente se gevoelslewe kon opwek as “groen” Coccejane bekend gestaan het. Op soortgelyke wyse is ook die Voetiaanse predikers gekategoriseer!

Hiermee is voldoende agtergrond gegee om nou in meer besonderhede aandag te kan gee aan dit waarteen die Réveil *gestry* het asook waardeur dit *beïnvloed* is. Dit behels natuurlik nie 'n waterdige skeiding nie, want 'n mens word ook, al is dit onbewus, beïnvloed deur dit waarteen jy reageer.

4. Die Réveil se reaksie teen ortodoksie en rasionalisme

Soos reeds genoem, was die Réveildenkers veral krities oor die heersende gereformeerde-skolastieke ortodoksie (op kerklik-teologiese gebied) en die rasionalisme van veral die verligting (op filosofiese terrein).

4.1 *Gekant teen die heersende gereformeerde-skolastieke ortodoksie*

Wat word met “gereformeerde”, “skolastiek” en “ortodoksie” bedoel?

4.1.1 *Gereformeerde*

Hierdie eerste begrip het destyds gedui op die tipe Protestantse geloof wat tydens die 16e-eeuse Reformasie ontstaan het, by die Sinode van Dordt (1618-1619) herbevestig is en vervat is in drie belydenisskrifte, die Dordtse Leerreëls, Heidelbergse Kategismus en die Nederlandse Geloofsbelydenis.

4.1.2 *Skolastiek*

Die Middeleeuse skolastieke denke het reeds kort na die 16e-eeuse Reformasie groot invloed ook op die gereformeerde geloof en teologie begin kry. Dit het beteken dat, volgens die hierbo reeds genoemde metode van natuur (die verstand of filosofie) en die bonatuurlike genade (die Christelike geloof) ’n sintese tussen veral die Aristoteliserende filosofie en die Bybel aangegaan is. Op eersgenoemde terrein was ’n afgewaterde Aristoteles die outoriteit en op laasgenoemde gebied God se openbaring in die Skrif. God se onfeilbare openbaring is dus *naas* ander bronne as ’n teksboek met supranaturele of geestelike informasie beskou. Op hierdie wyse is dit egter van sy allesomvattende normatiewe, reformerende krag vir die hele lewe beroof (vgl. Kok, 1999:97).

4.1.3 *Ortodoksie*

Bolt (1986:21-25) wys daarop dat die begrip “ortodoksie” ten minste die volgende vier betekenis kan inhou: (1) ortodoksie as lojaliteit teenoor ’n kerklike instituut (soos bv. by Rome); (2) as die korrekte liturgiese vorm vir die erediens (soos bv. die Anglikane); (3) ortodoksie as die regte, daadwerklike diens (soos bv. deur die Wêreldraad van Kerke voorgestaan), en (4) ortodoksie in die sin van belydenis- en leergetrouheid (soos by Gereformeerdes).

Oor die ontstaan van die laaste vorm van ortodoksie hier ter sprake, toon Van Dyk (1986:64 e.v.) aan hoe onder die verleiding van die voor-Christelike Griekse denke, alreeds by dié vroeë Christendenkers 'n belangrike verskuiwing in hulle visie op die geloof plaasgevind het. Geloof, wat in die Skrif dui op vertrouwe, toewyding, liefde, gehoorsaamheid aan God, is gereduseer tot 'n manier van dink, dit is verintellektualiseer. Die omvattende en ryk betekenis daarvan soos deur die Skrifte en Christus geleer is, het verander in 'n abstrakte stel logiese proposisies of teologiese stellings. "Leer" het 'n redelike formulering van die geloof geword.

Natuurlik bevat geloof ook 'n logiese faset, maar dit behels veel meer. Die apostel Jakobus wys byvoorbeeld daarop dat geloof ook daad beteken. Die Psalms herinner 'n mens daaraan dat geloof, hoewel dit nie blote emosie is nie, ook 'n gevoelsmatige faset bevat. 'n Mens sou kon voortgaan en nog verdere fasette daarvan, soos byvoorbeeld die linguale, sosiale, etiese en nog meer kon noem.

Die ongelukkige gevolg van 'n eensydige, onbybelse intellektualistiese visie op die Christelike geloof was egter dat, om waarlik te glo, slegs beteken het om die Christelike leer te kon weergee. Verder dat die kerk en teologie dogmatisties, selfs onverdraagsaam, geword het teenoor sogenaamde valse leer of ketterye wat van die gekanoniseerde dogmas sou afwyk.

4.1.4 *Filosofiese invloede*

So 'n reeds verintellektualiseerde geloof was vanselfsprekend baie vatbaar vir invloed van die destydse rasionalistiese rigtings in die filosofie wat die verstand aanbid en as norm aanvaar het. Om vir hulle eie tyd aanvaarbaar te wees, lei daartoe dat gereformeerde teoloë probeer het om hulle (Skrif)geloof met hierdie geloof in die rede te versoen (vgl. Taylor, 1966:30).

Die uiteindelijke gevolg van hierdie kompromie was egter nie tot voordeel van die destydse kerk en teologie nie. Een na die ander grondliggende element van die Bybelse waarheid is ten gunste van die rasionalisme verwater. Die sondeval is bevraagteken – die menslike verstand sou gesond wees. Die God van die Bybel word 'n irrelevant, deïstiese godheid en sy verordeninge as oudmodies afgemaak. Jesus Christus was nie meer die enigste Verlosser nie, maar slegs 'n buitengewone, besondere deugsame mens wat as voorbeeld nageboots kan word.

4.1.5 *Die reaksie van die Réveil*

Volgens die Réveil was die destydse Hervormde Kerk in Nederland diep verval. Teoloë en kerkmense kon hulle moontlik nog daarop beroep dat hulle klinies-suiwer wou *dink* en *glo*, maar meestal het persoonlike bekering, toewyding aan God en liefde teenoor die medemens – die *dade* van geloof – ontbreek. Intellektualistiese ortodoksie het ortopraksie verdring. Hul geloof was (soos Jakobus leer) 'n dooie geloof.

Vandaar dat die Réveil-manne (ten minste aanvanklik) sterker gesteun het op die piëtisme (vgl. hieronder) wat in dié leemte kon voorsien.

In die tweede plek was hierdie herlewingsbeweging.

4.2 *Krities teenoor veral die rasionalistiese verligtingsfilosofie*

Hier volg 'n kort skets van die gees van hierdie lewensbeskoulik-filosofiese rigting en sy gevolge waarmee die Réveil daagliks gekonfronteer is.

4.2.1 *Algemene optimisme en vooruitgangsgeloof*

Na die afloop van geweldige beroeringe en ellende van die Napoleontiese oorloë het daar in Europa nuwe hoop op beter tye opgevlam. Daar was weer vrede, die herstel van nasionale regerings en ook beter ekonomiese vooruitsigte (vgl. Hovius, 1973:14-18).

Op die gebied van die wetenskaplike denke is hierdie optimisme onderskraag deur 'n nuwe filosofiese rigting, die verligting genoem (vgl. 3.1.3 hierbo). Anders as in die geval van die scientialisme, wat net op die wetenskap as sodanig gekonsentreer het, wou denkers van die Aufklärung die wetenskaplike denke ook op die praktyk van die lewe, op die hele samelewing toepas. Dit sou vooruitgang, ongekende vryheid, gelykheid, vrede en geluk verseker – alles as gevolg van die verheerliking van die rede, die goddelike van die mens.

Die bekende denker, Kant (1724-1804), 'n verteenwoordiger van die idealisme (vgl. 3.1.4 hierbo), wat die vroeg-rasionalistiese stroming van die verligtingdenke in sy idealistiese stelsel wou inkorporeer, gee die volgende omskrywing van wat onder "verligting" verstaan is. Vry vertaal uit die oorspronklike Duits lui dit soos volg:

Verligting is die uittrede van die mens uit sy selfopgelegde onwetendheid. Hierdie mondigheid is die vermoë om – sonder die leiding van iemand anders – jou verstand te gebruik. *Sapere aude!* Om

die moed te hê om jou eie verstand te gebruik, is dus die slagspreuk van die Verligting (Kant, 1970:53, oorspronklik van 1884).

Let veral op die gedeelte tussen aandagstrepe. Die outonoom denkende mens het nie die leiding van enigiemand anders nodig nie, selfs nie God nie. Met behulp van die wetenskap (redelike insigte) het die mens mondig geword, 'n mond gekry om hom te verset teen enige heteronomie, van buite opgelegde maatstawwe of gesag vir sy lewe. Hierdie "vryheid" moes op alle gebiede geld.

4.2.2 *'n Diepgrypende, omvattende revolusie*

Dat die mens se rede alleen toereikend sou wees om die waarheid oor homself, die wêreld en selfs God te vind, het 'n revolusie ingehou wat die negentiende-eeuse wêreld – en tot vandag toe – omvattend, ingrypend en blywend verander het.

Op politieke gebied word in plaas van die destydse monargiale regerings, demokratiese volksoewereiniteit verkondig. Op ekonomiese gebied die vrye kompetisie van ekonomiese kragte. Skole word instellings ter veredeling van die mens en die bevordering van algemeen-menslike deugde. Op godsdienstige terrein (in kerk en teologie) word geleidelik al meer Bybelse waarhede ondergrawe, sodat die Christelike geloof met 'n natuurlik-redelike religie vervang word (vgl. Jongeneel, 1971). In die prediking gaan dit steeds meer oor menslike geluk en sedelike vervolmaking. Dit is immers net onverligte – dom, onnosel – mense wat nog in die God van die Bybel kan glo.

4.2.3 *Sinteseopgings*

Soos reeds hierbo genoem (vgl. 3.2.2), probeer baie gereformeerde teoloë ongelukkig hierdie in wese ateïstiese geloof akkommodeer deur geloof in God, in sy openbaring asook kerk en teologie as bonatuurlike aangeleenthede te beskou wat bo die natuurlik-filosofiese terrein verhef sou wees. Godsdien word tot iets "geesteliks" beperk. So 'n metode van sintese was nie nuut nie, maar alreeds tipies van die Middeleeuse skolastiek en ook die gereformeerde skolastiek ná Calvyn. So 'n supranaturalistiese denkwysie het egter neergekom op die prysgawe van alles wat as "natuurlik" beskou is (politiek, kultuur, ekonomie ens.) aan sekularistiese goddeloosheid.

In die verdere verloop van die geskiedenis sou die bonatuurlik-geestelike terrein ook steeds verder moes swig vir die natuurlik-sekulêre. Vandag vind ons dit in die valse onderskeid tussen 'n private

terrein wat godsdienstig mag wees en 'n publieke terrein wat neutraal sou wees, maar in werklikheid 'n sekulêre "godsdienst" beoefen.

4.2.4 *Die reaksie van die Réveil*

Daar bestaan nie veel sekondêre bronne oor die reaksie van die Réveil op die verligtingsfilosofie nie. (Slegs een, dié van Kachelland, 2009 kon opgespoor word.) Dit is ook belangriker om (soos in die hieropvolgende artikels sal gebeur) uit die oorspronklike geskrifte van die Réveildenkers hul reaksies na te gaan.

Hulle was nie filosofies ongelig nie. Verskillende van hulle het oor doktorsgrade beskik, ook in filosofie. Die verligtingsdenke en al die praktiese implikasies daarvan was vir hulle as Christene egter onaanvaarbaar. Die grondoorsaak vir hulle houding was dat hulle duidelik ingesien het dat hierdie filosofie geensins deur Bybelgelowige mense aanvaar of selfs (soos in die geval van die supranaturaliste) geakkommodeer kon word nie.

Soos vroeër reeds opgemerk, kan 'n mens ook, al is dit onbewus, beïnvloed word deur dit waarteen jy reageer. Ten slotte moet dus opgemerk word dat die verligting, hoewel rasionalisties, tog 'n breër kyk op die werklikheid as die voorafgaande scientialisme gehad het. Dit het teenoor die abstrakte wetenskaplike die konkreet menslike benadruk. Heel moontlik het hierdie faset van die verligting ook daartoe gelei dat die Réveildenkers, teenoor die destydse nadruk op formele kerklike strukture en dogmas, soveel klem op die individuele mens se godsdienstige beleving geplaas het.

Dit bring ons by 'n volgende hoofpunt, naamlik by die vraag waarby die Réveil dan aansluiting en inspirasie gevind het, deur watter godsdienstige en filosofiese rigtings dit beïnvloed is.

5. Die Réveil beïnvloed deur piëtisme en romantiek

Ten minste aan die beginfase van hierdie ontwaking is godsdienstige inspirasie gevind by die piëtisme en lewensbeskoulik-filosofiese by die romantiek.

5.1 *Onder invloed van die piëtisme*

Vir die invloed van die piëtisme in die algemeen in Nederland is Wintle (1987) waardevol. Die verband tussen piëtisme en Réveil is reeds aangetoon deur byvoorbeeld Holtrop (1975) en Van den Berg & Van Dooren (1978). Hierbo

(vgl. 3.2.1) is ook reeds verwys na die invloed van die piëtisme op die Nadere (of Tweede) Reformasie in Nederland (vgl. oor laasgenoemde verder Van der Walt, 2015).

5.1.1 *Nadere Reformasie*

Bratt (2013:9) gee die volgende beskrywing van hierdie beweging:

This was a pietist movement inspired by English Puritanism for the purpose of deepening personal devotion and tightening the moral regulation of everyday life.

Verder gee hy die volgende tipering daarvan:

... the orthodox (people) gave up on purifying the Reformed Church as a whole and concentrated on cultivating true religion in smaller circles. Sometimes as study and discussion groups and sometimes as well-defined conventicles, sometimes supplementing official church services and occasionally replacing them, the pious gathered to read classics of confessional and devotional orthodoxy by “old writers” (*oude skrywers*) like Voetius, Willem à Brakel and Bernardus Smeytegelt. (Bratt, 2013:10).

Met “piëtistiese invloed” op die Réveil moet dus veral gedink word aan semi-mistieke beïnvloeding deur die voorafgaande Nadere Reformasie van die 18e eeu (vgl. 3.2.3 hierbo).

5.1.2 *Piëtisme*

Hoewel ons ons hier beperk tot die piëtisme in Nederland, was die piëtisme, sowel geografies as kerklik, ’n veel wyer Europese beweging met verskillende aksente in verskillende lande.

Die term “piëtisme” is afgelei van die Latyn *pietas* wat “vroomheid” beteken en is die eerste keer in 1675 (as skelwoord) gebruik. Die gemeenskaplike trek daarvan was die protes teen die oppervlakkige offisiële, versterkte ortodoksie van die voorafgaande eeu in verskillende Protestantse denominasies. Teenoor intellektualistiese ortodoksie en die morele verval, het dit klem gelê op die gevoel (of hart genoem), persoonlike bekering deur opwekkingsprediking, Skrifstudie, gebed en ’n heilige lewe dienooreenkomstig – almal belangrike dinge.

5.1.3 *’n Leemte*

Maar, omdat dit soveel klem op die verlossing van individue en die stand van hulle geestelike en morele lewe gelê het, op die subjektiewe toestand en gevoelens van die sogenaamde sielelewe sowel as

ander vrome en asketiese praktyke asook op persoonlike sondes (veral die 'vleeslikes'), het dit aanvanklik nie veel aandag geskenk aan die breër samelewingsprobleme nie (vgl. Taylor, 1966:29,30). Omdat hulle hul in godsdienstige groepies teruggetrek het, het hulle meestal strukturele kwaad in die breë samelewing óf geïgnoreer óf gewoon aanvaar – 'n vorm van wêreldmyding. Soos nog sal blyk, het die Réveil (gedurende sy verdere ontwikkeling) daarin geslaag om hierdie wêreldmydende tendens van die piëtisme te oorkom.

Soos die meeste bewegings het die piëtisme ook 'n fase van groot oplewing, matheid en insinking deurgegaan. Heelwat daarvan het egter in die Réveil voortgeleef.

Vervolgens 'n tweede invloed op die Réveil:

5.2 *Onder invloed van die romantiek*

Die romantiek was die filosofiese stroming wat veral aanvanklik groot invloed op die Réveildenkens gehad het. Dit was veral duidelik by die vader van hierdie beweging, Willem Bilderdijk.

5.2.1 *Moeilik tipeerbaar*

Hierdie rigting is seker die moeilikste om in 'n beskrywing vas te vang, omdat dit (op die grens van die verligtings- en idealistiese filosofie) 'n soort irrasionalistiese reaksie teen die heersende rasionalisme was. Die rasonele is nie heeltemal afgeskryf nie, maar moes in die romantiek tweede viool speel teenoor ander dinge soos die menslike gevoelslewe.

Met behulp van die volgende bronne kan 'n mens wel tot 'n benaderde tipering kom: Brinton (1967), Weller (1973), Dooyeweerd (1979), Volpi (1999) en Bremmer, Ten Kate en Warrick (2007). Detail onderskeidings, soos die verskil tussen pre-romantiek, vroeg-romantiek en eintlike romantiek, word korthedshalwe weggelaat.

5.2.2 *Breë agtergrond*

Die agtergrond van die ontstaan van die romantiek by denkers soos Fichte (1762-1814), Schelling (1775-1854) en Schleiermacher (1768-1834) was heelwaarskynlik dat sy verteenwoordigers, onder andere as gevolg van die ontwriging en die ellende van talle Europese oorloë, nie meer die optimistiese vooruitgangsgeloof van die verligting kon deel nie. Nuwe sekerhede moes elders gesoek word. Dit verklaar die volgende belangrike verskuiwings teenoor die gangbare verligtingsdenke.

5.2.3 *Belangrike trekke*

In plaas van die klem op die abstrakte, universele wetenskap lê die romantiek meer klem op die konkrete, individuele menslike persoon. Die mens se gevoelservaringe word veel belangriker geag as sy redelike vermoë. Laasgenoemde dien slegs as instrument van die menslike wil en drifte. Samehangend hiermee kom daar ook meer nadruk op die sogenaamde geesteswetenskappe teenoor die natuurwetenskappe. Die romantiek het gevolglik groot invloed gehad op die letterkunde, veral poësie. Verskeie van die Réveil-manne was digters.

Omdat die konkrete mens met sy innerlike belevinge nou sentraal staan, word eie subjektiwiteit (van byvoorbeeld die kunstenaar) die norm. In die filosofie en die kunste groei die belangstelling in irrasionele, mistieke dinge soos verbeelding, mites, sprokies, fantasieë, magie en nog meer. Daar bestaan dus 'n mate van ooreenkoms tussen die Christelike semi-mistiek van die Nadere Reformasie (vgl. 2.2.3 hierbo) en die meer sekulêre romantiek.

'n Laaste trek om nuwe sekerheid in onseker tye te vind, was 'n soeke na geborgenheid in die verlede, die geskiedenis. Ook hierdie romantiese aksent kom later by die Réveil, soos in die geval van die historikus, Groen van Prinsterer, sterk na vore.

5.2.4 *Invloed op die Réveil*

In die algemeen sou die volgende gekonstateer kon word. Die denkers van die Réveil was nie altyd genoeg daarvan bewus dat die romantiek eintlik 'n sekulêre beweging was nie, gewortel in die rasionalisties verligtingsdenke en reeds onder invloed van die idealisme. Hulle is egter deur die reaksie van die romantiek gehelp om krities teenoor die verligting te kon staan, om te besef dat daar ook alternatiewe maniere van filosofer moontlik is.

6. Die betekenis vir vandag

'n Voor die hand liggende vraag aan die einde van hierdie ondersoek oor die Réveil is die betekenis daarvan vir vandag (vgl. weer 1.1.2 tot 1.1.4). Die huidige Suid-Afrikaanse konteks verskil tog heeltemal van die 19e-eeuse in Nederland. Die *invloede* op die huidige Christendom en gereformeerde kerke is verskillend en die teenwoordige *uitdagings* anders, sodat die *oplossings* ook anders behoort te wees. Maar behalwe diskontinuiteit bestaan daar ook kontinuïteit in die geskiedenis.

6.1 *Parallele tussen toe en tans*

Eintlik was die geheim van die Réveil ontwaking heel eenvoudig, naamlik nuwe gehoorsaamheid aan God se openbaring en sy riglyne vir die lewe. En daarvoor is persoonlike en gemeenskaplike Skrifstudie en gebed 'n *sine qua non*. Daarsonder is hartgrondige bekering en 'n geloof wat tot die daad voer nie moontlik nie. Dit geld nog steeds vir vandag.

Wat die invloede op kerk en teologie betref, het ons aan die een kant nog steeds te make met hardnekkige (gereformeerde) skolastieke ortodoksie. Daar bestaan selfs 'n nuwe beweging, bekend as die Radikale Ortodoksie (onder leiding van John Milbank en andere), wat nie net wil terugkeer na Dordt (1618-1619) nie, maar selfs verder terug na 'n Middellandse skolastieke teologie (vgl. Smith, 2004 en Smith & Olthuis, 2009).

Aan die ander kant het nadelige lewensbeskoulik-filosofiese invloede vandag nie verdwyn nie, maar slegs verander. Ten spyte van al die nadruk dat ons vandag in 'n postmoderne tyd lewe, het die verering van rede en wetenskap nie verdwyn nie – met die tegnologie word dit nog steeds deur baie beskou as die pad na verligting en vooruitgang.

6.2 *Sekularisme*

Ook die sekularisering van die samelewing wat tydens die Réveil duidelik gestalte begin aanneem het en waarteen die Réveilers al die stryd aangeknoop het, het vandag wêreldwyd toegeneem. Miskien nog meer as tydens die negentiende eeu het die Christelike geloof en kerk vandag 'n klein (sg. private) enklawe in die breë (sg. openbare) sekulêre samelewing geword, met weinig relevansie vir wat in die lewe van elke dag buite die kerkmure gebeur. Dit sou slegs vir "geestelike" sake en dalk 'n beter morele lewe nog van betekenis wees.

Spykman beskou sekularisme selfs as die mees fundamentele krisis van ons tyd, vyand nommer een van die Christelike geloof. Hy skryf die volgende:

The overwhelming crisis of our times is the omnipresent spirit of secularism – closer to us even than the nearest TV dial. Secularism is a half-way house to atheism, a form of practical atheism (Spykman, 1986:78).

Waarom sê hy so?

Without denying the existence of God, secularists presume to exclude Him from public life. Belief in God does not count, so the argument goes, at those crucial decision-making centers in life where the important societal policies are hammered out which shape human culture and the course of history. In our social, economic, political, and educational institutions, in science, technology,

the arts, and the media – there faith does not matter. Communal life in these spheres of activity is declared to be neutral, free of so-called sacred influences. Thus religion is reduced to personal and private exercises (p. 78).

6.3 *Nog onbewus van die gevaar*

Ek haal Spykman hier aan omdat ek ook daarvan oortuig is dat verwêreldliking of sekularisme die grootste bedreiging van die Christelike geloof en kerke is. En wat hy oor sy eie kerk (die Christian Reformed Church) skryf, geld tot 'n groot mate net so van ons gereformeerde kerke in Suid-Afrika.

Uit verskillende publikasies oor Christendom, geloof en kerk (vgl. 1.1.2) asook uit my persoonlike waarnemings (vgl. Van der Walt, 2007) is dit duidelik dat Christene nog nie werklik bewus geword het van hierdie nommer een gevaar nie, maar geneig is om op allerlei minder belangrike dinge te konsentreer. Spykman skryf tereg:

I wonder about the sense of our priorities ... I am prompted to ask: Are we making ourselves guilty of majoring in minors? If our primary problem is secularism, are we not expending too much ecclesiastical energy and too many kingdom resources on secondary and tertiary issues? Straining the gnats, while swallowing camels? Fighting a host of church political battles on several different fronts, but losing sight of the big war that's going on in the world? (Spykman, 1986:80)

6.4 *'n Uitweg*

Die Réveil bied gelukkig suggesties vir 'n moontlike weg uit die huidige malaise. Soos reeds genoem, moet herlewering op die persoonlike, diep religieuse vlak by waaragtige bekering begin. Die geheim van enige werklike reformasie bly die reformasie van die hart! So 'n grondige bekering is alleen moontlik deur die ernstige Skrifstudie van gewone lidmate (nie net preke en teologieë nie) onder gebed om die leiding van die Heilige Gees.

Om vanuit jou binnekamer ('n religieuse ommekeer) 'n greep op die lewe daarbuite te kry en jou eie verantwoordelikheid daarin te besef, is die volgende vereiste die ontwikkeling van 'n Christelike lewensvisie. Ook hiervan lees ek niks in die meeste geskryfte oor kerkvernuwing (by 1.1.4 genoem) nie. Ook dit was een van die geheime van die Réveil wat herontdek behoort te word.

Wie koring saai, kan na 'n paar maande al oes. Wie bome plant, kan die hout eers na 'n paar jaar insamel. Maar as mense met 'n werklike Christelik-reformatoriese lewensvisie toegerus word, kan dit, soos in die geval van die Réveil (vgl. 1.1.4 en 1.1.5 hierbo), oor eeue heen nog vrugte lewer.

Ten spyte van gebreke, was die Réveil 'n opregte poging om reformerend te wees. As nasate van hierdie beweging in Nederland behoort gereformeerdes en hulle kerke vandag verder op die pad te stap. Nie deur hulleself as kant-en-klaar *gereformeerde* te beskou en daarby te bly staan nie, maar voortdurend in die lig van God se onfeilbare openbaring in die skepping, die Skrifte en Jesus Christus *reformerend* te lewe.

Bibliografie

- BAVINCK, H. 1906. *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen: Kok.
- BOLT, J. (Ed.) 1986. *Orthodoxy and orthopraxis in the Reformed Community today*. Jordan Station, Ontario: Paideia Press.
- BOSCH, J. 1961. Willem Bilderdijk als wijsgerig historievormer. In Van Dijk, W.K. (Red.) *Perspektief; feestbundel van de jongeren bij het vijftienvig jarig bestaan van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*. Kampen: Kok. pp. 228-240.
- BRATT, J.D. 2013. *Abraham Kuyper; modern Calvinist, Christian democrat*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- BREMMER, R., TEN KATE, L. & WARRICK, E. (Reds.) 2007. Romantiek. In *Encyclopedie van de oudheid tot vandaag*. Amsterdam: Boom. pp. 447-449.
- BRIL, K.A. 2005. *Vollenhoven's problem-historical method*. Sioux Center, Iowa: Dordt College Press.
- BRINTON, C. 1967. Romanticism. In: Edwards, P. (Ed.) *The encyclopedia of Philosophy*, Vol. 6/7, New York: MacMillan & Free Press, pp. 206-209.
- BURGER, C.W. 1995. *Gemeentes in transitio; vernuwingsgeleenthede in 'n oorgangstyd*. Kaapstad: Lux Verbi.
- CLAASSEN, G. & GAUM, F. (Reds.) 2014. *God; gesprekke oor die oorsprong en uiteinde van alles*. Kaapstad: Tafelberg.
- DOOYEWEERD, H. 1979. *Roots of Western culture; pagan, secular and Christian options*. Toronto: Wedge Publishing Foundation.
- DU BOIS, O.W. 2005. Réveil. In Harinck, G. (Red.) *Christelike Encyclopedie*, deel 3. Kampen: Kok. pp. 1536-1537.
- GAUM, F. 2011. *Fluit-fluit, die kerk is uit. Rigtingwysers vir die oorlewing en geloofwaardigheid van die kerk*. Wellington: Lux Verbi.
- HOLTROP, P.N. 1975. *Tussen piëtisme en réveil; het Deutsche Christumgesellschaft in Nederland, 1784-1833*. Amsterdam: Rodolpi.
- HOVIUS, J. 1973. *Isaac da Costa's bezwaren tegen den geest der eeuw*. 's-Gravenhage: Willem de Zwijger Stichting.

-
- IMMINK, F.G. & VOS, C. (Reds.) 2009. *God in 'n kantelende wêreld*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- JANSE, A. 1934. *Van Dordt tot '34*. Kampen: Kok.
- JONGENEEL, J.A.B. 1971. *Het redelijk geloof in Jezus Christus; een studie over de wijsbegeerte der Verlichting*. Wageningen: Zomer & Keunings.
- JONKER, W.D. 1988. *Selfs die kerk kan verander*. Kaapstad: Tafelberg.
- KACHELLAND, A. 2009. *Van dompers en verlichting; een onderzoek naar de confrontatie tussen de vroegere Protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland, 1815-1826*. Delft: Eburon.
- KANT, I. 1970. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (oorspronklik van 1884). In: Weischedel, W. (Red.) *Immanuel Kant: Werke in Zehn Banden, band 9* (1970). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, pp. 53-61.
- KLAPWIJK, J. 1986. *Oriëntatie in de nieuwe filosofie*. Assen: Van Gorcum.
- KLUIT, Elizabeth M. 1960. Réveil. In: Grosheide, F.W. & Van Iterzon, G.P. (Reds.) *Christelijke Encyclopedie*, deel 5, Kampen: Kok, pp. 627-629.
- KLUIT, Elizabeth M. 1970. *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam: Paris.
- KOK, J.H. 1999. *Patterns of the Western mind*. Potchefstroom: Institute for Reformational Studies.
- KÖNIG, A. 2001. *Vernuwe of verdwyn. Hoe oop is die NG Kerk vir verskillende vorme van aanbidding?* Kaapstad: Lux Verbi.
- KUYPER, A. 1906. *Bilderdijk in zijn nationale betekenis*. Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser.
- SMIT, D.J. 2008. *Opstelle oor geloof en openbare lewe*. Stellenbosch: Sun Press.
- SMITH, J.K.A. & OLTHUIS, J.H. (Eds.) 2009. *Radical Orthodoxy and the Reformed Tradition*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- SMITH, J.K.A. 2004. *Introducing Radical Orthodoxy*. Grand Rapids, Michigan: Bakker Academic.
- SPYKMAN, G.J. 1986. Confessing the Reformed faith today. In: Bolt, J. (Ed.) *Orthodoxy and orthopraxis in the Reformed Community today*. Jordan Station, Ontario: Paideia Press. pp. 76-88.
- TAYLOR, E.L.H. 1966. *The Christian philosophy of law, politics and state*. Nutley, New Jersey: The Craig Press.
- VAN DEN BERG, J. & VAN DOOREN, J.A. (hers.) 1978. *Pietismus und Réveil*. Leiden: Brill.
-

- VAN DER WALT, B.J. 1999. *Naby God; Christen en kerk op die drumpel van spiritualiteit*. Potchefstroom: Instituut vir Reformatoriese Studies.
- VAN DER WALT, B.J. 2007. *Transforming power; challenging contemporary secular society*. Potchefstroom: The Institute for Contemporary Christianity in Africa.
- VAN DER WALT, B.J. 2015. Die tragiese geestelike odussee van Lourens Ingelse; Antheunis Janse oor die spiritualiteit van die Nadere Reformasie. *Tydskrif vir Christelike Wetenskap*, 51(4):193-217.
- VAN DYK, J. 1986. Heresy and toleration in the Christian church. In: Bolt, J. (Ed.) *Orthodoxy and orthopraxis in the Reformed Community today*. Jordan Station, Ontario: Paideia Press, pp. 59-75.
- VAN DYKE, H. 1989. *Groen van Prinsterer's lectures on unbelief and revolution*. Jordan Station, Ontario: Wedge Publishing Foundation.
- VAN DYKE, H. 2013. Abraham Kuyper, heir of an anti-revolutionary tradition. In: Bishop, S. & Kok, J. (Eds.) *On Kuyper; a collection of readings on the life, work and legacy of Abraham Kuyper*. Sioux Center, Iowa: Dordt College Press. pp. 7-26.
- VAN LIEBURG, F. 2012. *Opwekking van de natie; het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum: Verloren.
- VOLLENHOVEN D.H.Th. 1992 (oorspronklik 1959). Conservatisme en progressiviteit in die wysbegeerte. In: Tol, A. & Bril, K.A. (Reds.) *Vollenhoven als wijsgeer; inleidingen en teksten*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn. pp. 305-316.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 2000. *Schematische Kaarten; filosofische concepties in probleemhistorisch verband*. (Reds. K.A. Bril & P.J. Boonstra). Amstelveen: De Zaak Haes.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 2005. *The problem-historical method and the history of philosophy*. Amsterdam: De Zaak Haes.
- VOLPI, F. (Red.) 1999. *Werklexikon der Philosophie* (sub voce Romantik). Stuttgart: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- VORSTER, J.M. 1997. *Is die kerk nog funksioneel? Gedagtes oor Gereformeerde kerkvernuwing in 'n postmodernistiese konteks*. Noordbrug: Potchefstroomse Teologiese Publikasies.
- WELLER, R. 1973. Romanticism. In: Wiener, P.P. (Ed.) *Dictionary of the history of ideas*, Vol. 4. New York: Charles Scribner Sons, pp. 187-204.
- WINTLE, M.J. 1987. *Pillars of piety; religion in the Netherlands in the nineteenth century, 1813-1901*. Hull: Hull Univ. Press.